ELEMENTE ALE CODULUI POLITEȚII ÎN EPOCA FANARIOTĂ: FORMULE CARE AU CA FORMANT UN NUME DE RUDENIE ORIENTAL

ALINA-GEORGIANA FOCŞINEANU

Facultatea de Litere, Universitatea din Bucureşti
georgiana.focsineanu@litere.unibuc.ro

Cuvinte-cheie*: referire, termeni de rudenie, influența orientală, epoca fanariotă.*
Keywords*: reference, kinship terms, Oriental influence, Phanariot Rules.*

1. INTRODUCERE

Lucrarea ia în discuție folosirea unor formule de referire care conțin un nume de rudenie de proveniență orientală în unele texte din secolul al XVIII-lea şi reprezintă o sinteză a rezultatelor expuse pe larg în teza de doctorat *Modele orientale în exprimarea politeții în limba română în epoca* fanariotă, susținută în noiembrie 2018 la Universitatea din Bucureşti şi publicată în 2019 sub acelaşi titlu (Focşineanu 2019). În analiza noastră avem în vedere definirea *referirii* din *Routledge Dictionary of Language and Linguistics* (2006): „(...) relația dintre expresia lingvistică (nume, cuvânt) şi obiectul din realitatea extralingvistică la care se referă expresia (DLL, s.v. *reference*)[1]. Cu alte cuvinte, prin această relație, „din perspectiva acestor expresii (în mod particular pronume personale, nume proprii, expresii nominale), vorbitorul identifică obiecte din realitate despre care spune ceva" (DLL, s.v. *reference*)[2]. În acelaşi timp, ne raportăm şi la opinia lui C. Emmott, potrivit căreia „analiza expresiilor de referire reprezintă un aspect important al analizei stilistice, pentru că asemenea categorii stabilesc modul în care entitățile sunt descrise" (Emmott 2006: 441)[3].

În articolul *Terms of Reference* E. Dickey discută *sensul social* al unui cuvânt şi *întrebuințarea vocativă* a acestuia (în adresare) şi *sensul referențial* şi, respectiv, *întrebuințarea* sa *referențială*[4] (în referire). În opinia sa, „sensul social al unui

[1] „(…) the relation between the linguistic expression (name, word) and the object in extralinguistic reality to which the expression refers". În toate cazurile, traducerile din engleză ne aparțin.

[2] „By means of referential expressions (particularly personal pronouns, proper nouns, nominal expressions), the speaker identifies objects of reality, about which he/she says something".

[3] „The analysis of referring expressions is a major aspect of stylistic analysis because such items determine the way in which entities are described".

[4] „(...) referential and vocative usage".

SCL, LXXI, 2020, nr. 2, Bucureşti, p. 223–230

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

cuvânt, atunci când este folosit în adresare, nu are în mod necesar legătură apropiată cu sensul literal al acelui cuvânt" (Dickey 1997: 255)[5], în vreme ce „sensul referențial este determinat de modul în care un cuvânt este folosit în mod curent în contexte non-adresative" (Dickey 1997: 257)[6]. În ceea ce priveşte cel de-al doilea sens, E. Dickey consideră că „este important să fie distins acest sens de o evaluare istorică sau etimologică a implicațiilor unui cuvânt" (Dickey 1997: 257)[7].

Din aceste considerente, explicăm etimologia unor termeni de rudenie orientali folosiți în referire în epoca fanariotă, pentru a justifica întrebuințarea politicoasă a acestora. Aşa cum am precizat în lucrarea sus-amintită, „înțelegem prin referirea politicoasă *întrebuințarea referențială* a unor cuvinte orientale sau formule calchiate pentru a evoca în discurs o entitate, individuală sau colectivă, care se descriu prin semul +/deferență/ şi, subsumat acestuia, +/origine/, +/ierarhie/, +/poziție socială/" (Focşineanu 2019: 84).

În articolul de față ne propunem să ne ocupăm de formule care au ca formant termenii de rudenie *valide* şi *zade*.

2. VALIDE

În Orientul islamic „numai maternitatea îi asigură unei femei un statut social respectabil (soțul vorbeşte despre soție numind-o *'umm 'awlādī* „mama copiilor mei")" (Anghelescu 1993: 108). Această mentalitate explică folosirea supranumelor de identificare în raport cu primul născut, *kunya*, atribuite părinților imediat după naşterea primului copil. Prenumele părinților sunt anulate şi înlocuite de *kunya*, comunitatea referindu-se la părinți sau adresându-li-se prin formule ca *'umm X* şi *'abū X*, lit. „mama lui X", „tatăl lui X" (X fiind numele primului copil). În acelaşi timp, încă din preislam exista mentalitatea potrivit căreia „titlul onorific de *'Umm* („mama lui") şi *'Abū* („tatăl lui") era cel mai prețuit lucru pentru orice arab" (Rogerson 2007: 90).

Turcismul *valide* provine dintr-un etimon îndepărtat arab (HE, s.v. *valide*). În limba arabă participiul activ al verbului *walada* „a naşte" şi corespondentul său feminin s-au specializat şi, în urma terminologizării, au intrat în vocabularul rudeniei, fiind sinonimi cu numele de rudenie *'abū* „tată", respectiv *'umm* „mamă": *wālid* „cel care dă naştere", *wālida* „cea care dă naştere" (LS, QM, s.v. *w.l.d.*). Aşadar, în spațiul arabo-turc *wālida*, respectiv *valide* sunt folosite reverențios în referire.

[5] „(…) the social meaning of a word when used as an address does not necessarily have a close connection to that word's literal meaning".

[6] „(…) referential meaning is determined by the way that a word is currently used in non-address contexts".

[7] „It is important to distinguish this meaning from a historical or etymological evaluation of a word's implications".

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

Cum în spațiul islamic mama este figura centrală a familiei, *wālida* a pătruns în limba turcă şi a devenit formant al formulei de referire *valide sultan*, lit. „mama sultanului" (HE, s.v. *valide*), „sultana-mamă" (trad.ns.). La rândul său, şi turcismul *sultan* are etimon îndepărtat arab (HE, s.v. *sultan*; NS; TDK), *sulṭān*. Derivat de la rădăcina triconsonantică *s.l.ṭ.* (LS, QM, s.v. *s.l.ṭ.*), al cărei sens general este legat de ideea de putere şi, mai ales, de deținere a acesteia, arabismul *sulṭān* avea sensul originar de „deținător al puterii".

În limba română arabismul a intrat prin limba turcă, tc. *valide (sultan)* având sensurile „titlu purtat de mama sultanului, persoană care purta acest titlu" (DLR, s.v. *validea*; Suciu 2010: 794). *Valide* a fost intens folosit în țările române în variantele *valede*, *valede-sultana*, *sultană valide*, *validea* sau *valide* (Suciu 2010: 794), încă din 1693 şi până în prima jumătate a secolului al XX-lea. Variantele *valede*, *valide* şi *validea* sunt o consecință a elipsei lexicalizate (Ágel 1991: 24-48) care a avut loc pe teren turcesc (Suciu 2010: 794): tc. *valide sultan* > *valide*.

Am remarcat că în *Istoria Othomanicească*, text scris în Imperiul Otoman, numele de rudenie *valide* este folosit în tiparul nume de rudenie+nume de funcție politică (1 şi 2), în vreme ce în *Cronica din Moreea*, text scris în spațiul românesc, turcismul este utilizat în varianta eliptică din turcă (3-5):

> (1) „Veziru însă nu lăsă mijloc cu care să nu săvârşască râvna dă iubire dă slavă ce avea, silindu-să atât ca să înduplece pă şeih islamul să dea fetfa, cât şi să aplece pă **valede sultana** pântru ca să îndemneze pă înpăratul la aceasta". (IO: 64)
>
> (2) „Deci mai sus zisul vezir Mehmed paşa, fiind înțeleptu şi vrednic şi dăstoinic a umplea iarăş comoara împărătească care să răsuflase în zilele trecutului înpărat, făcu a înceta şi rebelione a enicerilor, ce să aţâţase dăn îndemnările Zaima **valede sultanii**, moaşii înpăratului Mehmed, pă care o au făcut a trece în ceialaltă lume, peste puțin, cu toți următorii săi". (IO: 58)
>
> (3) „Martie în 4, vineri, s-au făcut alaiul **Validelei** (...)". (Cron. Mor.: 13)
>
> (4) „Pentru cari s-au făcut drum, de au venit Sultan Ahmet, cu **Valideaoa** şi cu tot haremul, şi cu Richiab-Caimacam, în vreme ce era şi bătaia Moreii". (Cron. Mor.: 25)
>
> (5) „Iar pe la poalele munților, pe jos, trece o apă ce să chiamă Nehri-Chiostem; peste care iaste pod mare de lemn, ce să facea cu cheltuiala **Validelii**". (Cron. Mor.: 32)

2. ZADE

Şi numele de rudenie care desemnează generația descendentă sunt constituenți ai formulelor de referire sau de adresare. Acest fenomen lingvistic ar putea fi explicat, probabil, prin principiul genealogic preislamic „copilul aparține

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

tatălui" (Smith 1903: 66), preluat şi de religia islamică, care s-a răspândit rapid în tot spaţiul islamic, unde numele de rudenie cu sensurile *fiu*, respectiv *fiică* devin formanţi ai antroponimelor.

În corpusul cercetat am remarcat că *zade*, lit. „fiu" (TDK), nume de rudenie turcesc de origine persană, indică originea nobilă sau poziţia socială a referentului.

În (6) ne atrage atenţia rafinarea tiparului nume de rudenie+nume propriu prin inversarea constituenţilor (nume propriu+nume de rudenie), prin antepunerea unui titlu de respect oriental, *celebi*, şi prin intercalarea unor nume de funcţii sau de ranguri între titlul de respect şi tiparul menţionat (în 7 şi 8):

> (6) „Pântru această pricină mi s-au întâmplat şi dispută cu înnălţatul **vezir Vamalî zade Selimu paşa**, ce să află într-această vreme orânduit, Nigheboli şi Cuie muhafâzî, Efleacu şi Duca sevahâlî baş bogu". (IO: 9)

> (7) „Ajungând la Hio luăm înştiinţare cum că ar fi murit gezaerlî Hasan paşa, vezirul şi s-ar fi făcut vezir **celebi aga-zade Hasan paşa**, ce să afla la Rahova muhafăz". (IO: 157–158)

> (8) „**Celebi zade Hasan paşa**, după ce sosi dăspre o parte întări gătirile războiului, dăspre altă parte prea înnaltul devlet şi pă craiul prusian ca să să rădice asupra nemţilor, după datora aleanţii ce făcuse cu Poarta". (IO: 158)

Cât priveşte compusele sale, *beizade* şi *şahzade*, am observat că acestea sunt folosite în funcţie de apartenenţa referentului la *in-group* sau *out-group*.

2.1. BEIZADE

Th. Löbel (1894, s.v. *beizadea*) glosează turcismul *beizade* prin „fiu de bei, de principe, descendent dintr-o familie nobilă". Lazăr Şăineanu (1900: 45) indică etimonul în tc. *beyzade* „fiu de domn", şi două întrebuinţări ale turcismului în spaţiul lingvistic românesc: „la turci, fiul sultanului", „la români, fiu de domn, prinţ". În DLR (s.v., *beizadea*) este inventariat acelaşi etimon turcesc şi sensul de „fiu de domn". Discutând acelaşi etimon, E. Suciu (2010: 92), arată că, la început, titlul era „purtat de fiii sultanilor", iar mai târziu, prin extindere semantică, de cei ai domnitorilor români.

Beizade este folosit atât în *Istoria othomanicească*, cât şi în alte texte româneşti de care ne-am ocupat: în *Istoria evenimentelor din Orient. Cu referinţă la Principatele Moldova şi Valahia, din anii 1769–1774*, editată de V. A. Urechia (în 9, 13) şi în scrisori personale (în 10) sau în acte de danie (în 11), publicate de N. Iorga. În aceste texte, referentul turcismului *beizade* este fie un membru al *in-group*-ului (9, 10), fie propria persoană (11):

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

(9) „Domnul înştiinţă Vezirul cu nume de Muscal, şi ceru oaste ca să meargă asupră-le, şi voe ca să-ş trimiță pe **fiu-său Beizadeaua**, la Ţarigrad (...)". (Urechia 1889: 20)

(10) „Îm scrie şi **beizade**, şi îm scriu ca să-i înştiinţăzu, atăt pă Măriia Sa Vodă, căt şi pă Măriia Sa beizade, pentru treaba ce am făcut, ce am isprăvit". (SD 8: 22)

(11) „Costandin Basarab Brăncoveanul biv Vel Stolnic, **fecioru** Mării Sale Costantin **beizadea**, **nepotu** luminatului şi prea-înnălțatului întru fericită pomenire răpăosatului Mării Sale Io Costandin Basarab Brăncoveanu Voevod, către Hurezi şi egumenul Dionisie". (SD 5: 196)

Autorii textelor folosesc şi nume româneşti de rudenie care desemnează relații pe care ei le consideră semnificative pentru situația de comunicare (*fiu*, în 9, 12, 13; *nepot*, în 11), deoarece descendența referentului este foarte importantă în epoca fanariotă:

(12) „La văleatul 1781 avgust făcuse după mine spatar pă Gheorghie Mavrocordatul şi logodise şi pă **fii-său** cel mai mare **beizade** Constandin". (IO: 125)

(13) „Redicară mai în urmă şi pe Nicolae Draco ce era Porții Dragoman (făcând în locul lui pe Mihai **Beizadea fiul** răposatului Mihai Racoviță Voevod)". (Urechia 1889: 19)

2.2. ŞAHZADE

Prin comparație, *şahzade*, cu etimon în tc. *şahzade* (DLR, s.v. *şahzadea*; Suciu 2010: 690) şi definit prin „fiu de sultan sau de împărat" (DLR, s.v. *şahzadea*), „fiu de sultan, prinț otoman" (Suciu 2010: 690), este utilizat în referirea la un membru al *out-group*-ului local. Altfel spus, în referirea la un membru al *in-group*-ului otoman (14, 15):

(14) „(…) până veni fiiul înpăratului şi moştenitoriul, **şahzade Selim**, ce era atunci la Amasia". (IO: 47)

(15) „După moartea lui sultan Ahmed, Tarabooluz Ali paşa vezirul, cugetă ca să treacă în taht pă **şah zade Ibrahim**, fiiul lui sultan Ahmed II, ce era în vârstă dă trei ani, cu socoteală ca să împărățească el". (IO: 76)

La fel ca în cazul lui *beizade*, textele oferă şi alte informații referitoare la descendența referentului (*cuconul Înpăratului*, în 16):

(16) „Martie 3, joi, s-au făcut alaiul înpăratului, ieşind Înpăratul, **Şehzade**, **cuconul** Înpăratului". (Cron. Mor.: 12)

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

Atunci când referentul aparține unei trepte foarte înalte din ierarhia socială, tiparul nume de rudenie+nume propriu este amplificat prin adăugarea unui titlu de respect, precum *celebi* (17):

> (17) „Tamerlan după toată dreptatea s-au turburat şi au adus pă **şah zade Musa Celebi**, fratele lui Suleiman şi l-au înpărățit în locul tătâne-său în Brusa”. (IO: 23)

CONCLUZII

Sintetic, în articolul de față, am descris anumite particularități ale folosirii unor nume de rudenie de origine orientală în referirea reverențioasă în câteva texte româneşti din epoca fanariotă (Cron. Mor., IO, SD 5, SD 8, Urechia 1889), în contextul codului oriental al politeții şi al importanței unor membri ai familiei în comunitățile din Orientul arabo-turc.

Cât priveşte turcismul de origine arabă *validea*, am scos în evidență preferința pentru utilizarea variantei eliptice din limba turcă.

Discutând unii termeni care desemnează generația descendentă, am arătat că *zade*, *beizade* şi *şahzade* se descriu prin semele +/descendență/, +/ierarhie socială/ şi +/etnie/, acestea marcând specializarea numelor de rudenie în referire. *Zade* şi compusele sale erau folosite pentru indicarea ierarhiei sociale sau a originii nobile a referentului, „deci pentru a-l invoca ca +/ierarhie/ şi +/origine/” (Focşineanu 2019: 98).

SURSE

IO = Văcărescu, Ianache, 2001, *Istoria othomanicească*, Ediție critică, studiu introductiv, note şi glosar de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor.

Cron. Mor. = Diichiti, Constantin, 1913, *Cronica expediției turcilor în Moreea (1715)*, publicată de N. Iorga, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec & Comp.

Urechia, V.A., 1889, *Documente dintre 1769–1800: comunicări*, Bucureşti, Tipografia Academiei Române.

SD 5 = Iorga, Nicolae, 1903, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*. Vol. V: *Cărți domneşti, zapise şi răvaşe*, Partea I, Bucureşti, Editura Ministerului de Instrucțiune Stabilimentul Grafic I.V. Socec.

SD 8 = Iorga, Nicolae, 1906, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, Vol. VIII: *Scrisori de boieri şi negustori olteni şi munteni către Casa de Negoț sibiiană Hagi Pop*, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec.

BIBLIOGRAFIE

Ágel, Vilmos, 1991, „Lexikalische Elipsen. Fragen und Vorschläge”, *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 19, p. 24–28.

Anghelescu, Nadia, 1993, *Introducere în islam*, Bucureşti, Editura Enciclopedică.

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)

Dickey, Eleanor, 1997, „Forms of Address and Terms of Reference", *Journal of Linguistics*, 33, 2, p. 255–274.
Emmott, Catherine, 2006, „Reference: Stylistic Aspects", in Brown Keith & Ogilvie Sarah (eds.), *Encyclopedia of Languages and Linguistics*, Amsterdam, Elsevier, p. 441–450.
Focşineanu, Alina-Georgiana, 2019, *Modele orientale în exprimarea politeții în limba română în epoca fanariotă*, Bucureşti, Editura Universității din Bucureşti.
Löbel, Theophil, 1894, *Elemente turceşti, arăbeşti şi persane în limba română*, Constantinopole, Otto Keil.
Rogerson, Barnaby, 2007, *Moştenitorii Profetului Mahomed. Cauzele schismei dintre şiiți şi sunniți*, traducere din limba engleză de Anca Delia Comăneanu, Iaşi, Polirom, Colecția Plural M.
Suciu, Emil, 2010, *Influența turcă asupra limbii române. Volumul II: Dicționarul cuvintelor româneşti de origine turcă*, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Şăineanu, Lazăr, 1900, *Influența orientală asupra limbei şi culturei române*, Bucureşti, Editura Librăriei Socec&Comp.

SIGLE

DLL = Bussman, Hadumod, 1996, *Routledge Dictionary of Languages and Linguistics*, Translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi, London&New York, Routledge.
DLR = *Dicționarul limbii române*. *Ediție anastatică după Dicționarul limbii române (DA) şi Dicționarul limbii române (DLR)*. Sub conducerea acad. Marius Sala, acad. Gheorghe Mihăilă şi dr. Monica Busuioc, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2010.
HE = Ermiş, Hamza, 2008, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, Istanbul, Ensar Neşriyat.
LS = Ibn Manẓūr Muḥammad Abū l-Faḍl al-Miṣrī, *Lisānu-l 'Arab* (http://www.baheth.info/) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).
QM = Ibn Ya'qūb Al-Fayrūzābādī, *Al-Qāmūs al-muḥīṭ* (http://www.baheth.info/) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).
TDK = Türk Dil Kurumu (http://www.tdk.gov.tr/) (Accesat în perioada noiembrie 2015–mai 2018).

ELEMENTS OF ORIENTAL POLITENESS CODE DURING THE PHANARIOT RULES: FORMULAS CONTAINING AN ORIENTAL KINSHIP NAME

Abstract

Our paper described the particularities of using some Oriental kinship terms in eloquent reference in Romanian language during the Phanariot Rules, in the largest context of the Oriental politeness code. We highlighted the preference for using the eliptical variant *valide* of the Oriental formula *valide-sultan*. We also showed that *zade*, *beizade* and *şahzade* can be described by +/descendant/, + /social hierarchy/ and + /ethnicity/, all of them marking the specialization of kinship names in reference depending on the referent's *in-group*.

BDD-A32483 © 2020 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.75 (2026-11-06 19:34:32 UTC)